

PAPER

ЭРКИН АЪЗАМ АСАРЛАРИДА СИНТАКТИК ПАРАЛЛЕЛИЗМ

Тошхужаева Шоирахон Ғаниевна¹, *

¹PhD, Қўқон ДПИ доценти

* 855215s@gmail.com

Abstract

Ушбу мақолада ўзбек тилшунослигида синтактик параллелизм ҳодисаси ва унинг ўрганилиши тадқиқ этилади. Шунингдек, ёзувчи Эркин Аъзам асарларида қўлланган синтактик параллелизм ҳамда унинг лингвопоэтик таҳлили берилади.

Key words: параллелизм, синтактик параллелизм, хиазм, градация, лингвопоэтика, экспрессив-синтаксис.

Синтактик параллелизм поэтик синтаксиснинг ўрганиш объекти сифатида поэтик нутқ таркибида кенг тарқалган қадимий услубий восита ҳисобланади. Мазкур воситадан тасвир этилаётган объектга тингловчи эътиборини қайта тортиш, таъкидлаш, изоҳлаш каби мақсадларда фойдаланилади.

Н.М.Разинкина синтактик параллелизмни “таркибий синтактик бирлик икки қисмдан иборат бўлиб, ўзларининг синтактик ўхшашликлари ва мантиқий –мазмуний умумийлиги билан характерланади ” [1.165] дея таъкидлайди. Тилшуносликка доир адабиётларда синтактик параллелизм атамаси остида, умуман олганда, нимани тушуниш мумкин, деган савол туғилади. [2.6] Маълумки, “параллелизм” атамаси аслида грекча “parallellos” сўздан олинган бўлиб, “ёнма-ён (бирга, тенг) борувчи” деган маънони англатади. Ушбу атама тилшунослик ва адабиётшунослик соҳасида жуда кенг қўлланилади. Тилшуносликка доир ишларда параллелизм ҳодисаси ҳақида турли хил қарашлар мавжуд. Масалан, баъзи тадқиқотчилар параллелизмни фақат маълум бир типдаги типларга хос бўлади, деб талқин қилсалар, [3.82]бир гуруҳ олимлар бу ҳодисани барча тилларга хос бўлган хусусият эканлигини таъкидлайдилар. [4.128-135]

Айрим тадқиқотчилар уни оғзаки нутққа хос бўлган услубий фигура сифатида, [5.190-195] баъзи олимлар эса боғловчи вазифасини бажарувчи восита [6.310] ёки лексик, синтактик, стилистик ҳодиса сифатида изоҳлайдилар.[7.21]

Айрим тадқиқотларда “параллелизм” атамасини эргаш гапларнинг бош гапга биргалик эргашуви [8.568] ҳамда бир хил гап структурасининг айнан такрорланиш усулига нисба-

тан ҳам қўлланилганлиги кўринади. [9.288]

Услубшуносликда параллелизм услубий-поэтик воситалардан бири сифатида изоҳланади. Шунинг учун ҳам “синтактик параллелизм” атамаси баъзан тилшуносликда бир типли уюшган қисмлардан, бутунликлардан ташкил топган синтактик конструкцияларга нисбатан қўлланилади ва икки ёки ундан ортиқ предикатив бирликларнинг структурал жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлган кўринишларини шакллантирувчи “композицион усул” сифатида баҳоланади. [10.365]

Р.Шукуров ўринли равишда таъкидлаганидек, “параллел бирликларнинг асосий вазифаси фикрга изоҳ бериш ва, энг муҳими, унга тингловчини тўла ишонтира олишдан иборат. Улар тил услубий воситаларининг бойиши манбаларидан бири бўлиб, поэтик нутқда кўп қўлланидиган, энг маҳсулдор ва таъсирчан синтактик бирлик ҳисобланади”.[11.73]

Бу ҳақда М.Йўлдошев қуйидаги қарашларини баён қилади: “ Бадий матнда синтактик жиҳатдан бир хил шаклланидиган гаплар кўп қўлланилади. Тилшуносликда бундай қуримлар параллелизм атамаси остида ўрганилади” [12.68]. Бизнингча, синтактик параллелизм дейилганда синтагмаларнинг бир хил синтактик кўринишга эга бўлиши назарда тутилади. Бадий нутқда бундай ёнма-ён қўлланиладиган гаплар ёрдамида фикрнинг экспрессивлик даражаси ошади ва бадий асарнинг тантанаворлиги, кўтаринкилиги таъминланади.

Ёзувчи Эркин Аъзам ўз асарларида синтактик усулларнинг экспрессивликни вужудга келтириш имкониятларидан унумли фойдаланган. Бунинг натижасида ижодкор бадий асарлари тилидаги ранг-баранглик таъминланиб, асар ба-

дияяти тобора оширилган. Шу ўринда ёзувчининг экспрессив – синтактик воситалардан бири – синтактик параллелизмдан фойдаланиш маҳорати ҳақида тўхталамиз.

Маълумки, грамматик бир хил шакланган гаплар бадиий матнда айна шу структурал изоморфизмга кўра поэтик актуаллашади ва нутқ таъсирчанлигини бойитиш билан бирга маънони кучайтиришга ҳамда фикрнинг батафсил – атрофлича ифодаланишига, тасвир объекти билан боғлиқ маълумотлар фондининг кенгайиб боришига хизмат қилади. Масалан:

(Сафсар) Ғалати қиз экан. Дастлабки таассуротга ҳар доим ҳам ишониб бўлмаслиги рост. Ҳалигина очилиб-сочилиб бир нимани гапириб ўтиради-ю, лаҳза ўтмай, дафъатан сипо тортиб, ўйчан, маъюс, бир нуқтага тикилиб қолади. Пакана эса нима деб гап кўшишга ҳайрон. Ўртада девор бор – ҳаяжон девори, бегоналик девори, номуносиблик девори... (Пакананинг ошиқ кўнгли,36). Бу мисолда қаҳрамоннинг уч хил ҳаракати бир хил шакланган гапларда ифодаланган, яъни, ҳаяжон девори - бегоналик девори - номуносиблик девори... Қуйидаги мисолда эса бир ҳаракат билан боғлиқ маълумотлар фонди параллел гапларда кенгайиб боради: Кўпчиликнинг севимли актиёри Бахтиёр Азизов! Уни барча танийди. Бутун Ўзбекистон! Ҳар соат телевизорда кўриниб туради: бир қарасангиз – пивони кўз-кўз қиялти, бир қарасангиз – “ҳаётнинг ёрқин тарафи” ю “мусаффо ҳаёт” ни, яна бурасангиз-аллақандай томоша – шоунинг марказида жавлон урмоқда, тагин бурасангиз – қайси бир чўзма сериалда бош қаҳрамон, яна бирида гиёҳванд банги йигитнинг аччиқ қисмати ўхшатиб бераётир. (“Шовқин”,32). Келтирилган матн таркибидаги бир қарасангиз, бир қарасангиз, яна бурасангиз, тагин бурасангиз бирикмалари параллел қўлланилган ва биринчи гапнинг маъносини изоҳлаб, тўлдириб келган. Бундай бирликларнинг асосий вазифаси фикрга изоҳ бериш ва энг муҳими унга тингловчини тўла ишонтира олишидир. Синтактик жиҳатдан бир хил шакланган бундай гаплар бадиий нутқ таъсирчанлигини таъминлаш билан биргаликда маънони кучайтириб ифодалаш, ҳамда тасвирланаётган объект билан боғлиқ маълумотларни кенгайтириб, бойитиб боради. Масалан, Тишогриқ – ёмон дард, бемаза дард. Бошингиздан ўтган-а? (Тиш оғриғи,281) Бу мисолда дард сўзининг маъноси кучайтирилган. Биринчи бирикмада дарднинг ёмонлиги, иккинчи бирикмада бу дард бошқа дардлардан фаркли бемаза дард эканлиги таъкидланган. Бунда параллел қўлланилган иккинчи бирикманинг маъноси дард сўзининг маъносини кенгайтириб келган ва матн таъсирчанлиги оширилган. Келтирилган мисолда тасвирланаётган воқеа параллел бирликлар орқали бир ҳаракат икки хил маъно ифодалаб параллел бирликнинг маъноси кенгайган ҳолда ифодаланган: Гап шундаки, мен адабиёт тарихи имтиҳонидан ўтмай туриб, муҳаббат дардига мубтало бўлдим. Оқибатда на имтиҳондан ўтдим, на у дардга даво топдим. Энди ўйлаб кўрсам, имтиҳондан эсон-омон қутулган тақдиримда ҳам унга даво топмоғим гумон экан. (Отининг туғилган йили, 12); Ёпирай, бу қандай гап, бу қандай имтиҳон?! Шу ҳам савол бўлдимми – “Машрабнинг оти нега – Машраб”?! (Отининг туғилган йили, 42) Келтирилган матнларда бир ҳаракатни турли ҳолатини ифодалаш орқали матнда параллел бирикнинг маъноси кенгайган, яъни биринчи мисолдаги гапда Асқар Шодибекнинг адабиёт тарихи фанидан имтиҳондан ўтолмаганлиги ва хатто имтиҳон топшириш учун ҳаракат ҳам қилмаганлиги “на у дардга даво топдим” тарзидаги синтактик бутунлик орқали кенгайтирилган бўлса, иккинчи гапда адабиёт тарихи фанидан ўқитувчи томонидан берилган савол асар қаҳрамонини риторик сўроқ орқали берилган “бу қандай имтиҳон?” каби саволига унинг “Шу ҳам имтиҳон бўлдимми? Имтиҳонда бундай мантқиқсиз савол берилмайди” каби инкор шаклида ички монологик нутқи ҳайрат-таажжуб маъноли синтактик параллелизм натижасида янада аниқ ва экспрессив ифодаланган. Фикрнинг бундай ифодаланиши бадиий асарнинг бадиий руҳини кучайтириш билан бир қаторда ёзувчининг сўз қўллаш маҳоратини янада аниқ намоён қилишига далилдор.

Синтактик параллелизм адиб ижодида хилма-хил кўринишларда учрайди. Хусусан, унинг асарларида мазкур восита синтактик бир турдаги конструкциялардан иборат бўлиб, улар умумий маънога эга бўлади. Нутқнинг бундай қисми турли шакллар, яъни гап бўлаклари ва бир мустақил гаплардан ташкил топган бўлиши мумкин: Бадқовоқ эса онасига эргашиб жўнаган боланинг кифтидан тортиб ўзига тортмоқчи бўлди:

– Юр, ўғлим Мубошир, бу ердан кетамиз! Бизнинг ҳам уйимиз бор, бизнинг ҳам боғимиз бор, юр! (Манзума отин,272) Ушбу матнда алоҳида мустақил гаплардан ташкил топиб ажратилган бизнинг ҳам уйимиз бор, бизнинг ҳам боғимиз бор сингари синтактик параллелизм кўринишидаги гапларда тингловчи диққати бир жойга тўпланган ва натижада нутқ турига нисбатан эътибор кучайиб, у орқали ифодаланган фикр тез ва осон ўзлаштирилишига эришилган.

Адиб асарларида воқеланувчи синтактик параллелизм қисмлари орасидаги семантик муносабатлар таҳлили шуни кўрсатадики, уларнинг катта гуруҳини қиёслаш, зидлаш муносабатини ифодаловчи қўшма гаплар ташкил этади: Аҳмадхонов менга тажжуб билан тикилди.

Гапларингиз ғалати-я, – деди жиддий фаҳмлаб, бир оздан кейин. – Бу ўзингизга боғлиқ, иним. Мана, бу ёғи Убайдуллаевдек...

– Раҳмат, – дедим қўлимни кўксимга қўйиб.

“Раҳмат” – қандай осон сўз!

“ Раҳмат” – қандай қийин сўз

Аҳмадхонов буни тушундимикан?... (“Отининг туғилган йили” 58); Равшаной тушунмагандек ҳайрон бўлиб қаради. Умуман менинг гапларимга ажабланаётгани сезилиб турарди...шу ерга етганда бу қизга қизиқишим мутлақо сўнди...Масалани чигаллаштирмай, ҳозироқ хаёр-маъзур қилмоқчи эдим, аммо – тавба, ғалати қиз экан бу! – ҳеч ким сўрамаган бўлса-да, ўз-ўзидан таржимаи холини айтишга тушди: нимага қизиқади, нимани яхши кўради, нима ни ёмон кўради... (Отининг туғилган йили,32) Юқоридаги мисоллар “осон-қийин” ва “яхши-ёмон” сўзлари ёрдамида ифодаланган қарама-қарши семалар синтактик параллелизм компонентлари орасидаги қиёслаш, зидлаш муносабатларини яққол кўрсатиб турибди. Бундай шакланган синтактик параллелизмлар орқали ритмик-мелодик хусусият ифодаланиб, фикрни тингловчига тез ва таъсирли, кучли ҳис-туйғу билан етказиб берилган.

Ёзувчининг синтактик параллелизмдан фойдаланиш маҳорати таҳлил қилинганда яна шунга гувоҳ бўлиш мумкинки, ижодкор бир гап доирасида хиазматик кўринишдаги синтактик параллелизм усулидан саъяткорлик билан фойдалана олган. Шу ўринда яна бир экспрессив-синтактик воситаси ҳисобланувчи хиазм усули ҳақида тўхталиб ўтиш лозим. Хиазм грекча “chiasmus” икки ёнма-ён гапда синтактик параллелизм тарзида қўлланилувчи, иккинчи гапда эса биринчи гапни ташкил этувчи қисмларнинг тескари жойлашуви, ёки грекча “X”(хи) ҳарфи шаклда намоён бўлувчи услубий фигурадир.[13.325] Ўзбек тилшунослигида хиазм ва градация усули О.Мамазияев томонидан кенг таҳлил қилинган. [14.6]: Олдимда уюм-уюм китоб, дарслик; тевагаримда – бири илм учун яшаётган, бири яшаш учун илм олаётган кимсалар; ташқарида эса, ҳаёт аталмиш беқиёс мўъжиза: чарақлаган қуёш, тип-тиниқ осмон, топ-тоза ҳаво, кўзни қамаштирувчи атлас кўйлақлар – барно қизлар, ўйноқи фавворалар, хушнағма қушлар...Уларни айнан ҳозиргидек намоишида кўриш менга ҳеч қачон насиб этмайди. (Отининг туғилган йили, 14) Ушбу парчада илм учун яшаётган, бири яшаш учун илм олаётган синтактик парал-

лелизми лексик жиҳатдан қарама-қарши тузилган хиазм усулида шакллантирилган. Бундай шаклдаги синтактик параллелизмни қўллаш натижасида адиб асарларининг бадиий-эстетик вазифаси тўла таъминланиб, фикр аниқ ва эмоционал-экспрессив усулда баён қилинган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, синтактик параллелизм усули Эркин Аъзам ижодида фикрни янгича бир шаклга солиб, санъаткорона ифодалаш усули ҳисобланади. Ушбу восита унинг барча жанрдаги асарларида бадиий нутқ меъёрлари асосида шакллантирилади ва алоҳида бир услубий вазифа бажаришга хизмат қилади. Унинг ёрдамида нутқнинг янада таъсирли ва ёрқин бўлишига эришилади. Синтактик параллелизм усули нутқ таъсирчанлиги ва эмоционаллигини таъминлаб берувчи лингвопоэтик восита сифатида адиб асарларида муҳим аҳамият кашф этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Разинкина Н.М. Функциональная стилистика английского языка М., Высшая школа 1989, 165
2. Шукуров Р.М. Параллель синтактик бутунликлар Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. - Т. 2004. - Б.6
3. Убрятова Е.И. Усилительное повторение основы слова в форме зависимова от нее члена предложения в якутском языке. М., 1973. С.82.
4. Абдурахмонов Ҳ. Ўзбек халқ оғзаки ижодий асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар. Тошкент, 1971. - Б.128-135.
5. Ефимов А.Ф. О некоторых вопросах стилистики. Вып. XII. Саратов. 1955. С.190-195.
6. Воробьев В.П. О синтаксисе цикла стихов А.С.Пушкина. Ученые записки Саратовского госпединст. Вып. XII. Саратов. 1955. с.310
7. Тўрабекова С. тил ва услуб. Тошкент. 1963. - Б.48-97; Ала-вия М. Ўзбек тўй маросими қўшиқлари // Шарқ юлдузи. 1967. №3. - Б.220; Ахмедов А.А. Лексика поэзии Фурката. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Тошкент. 1961. С.21.
8. Современный русский язык. Изд. во Московского университета. М., 1971. с.568.
9. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, 1988. - Б.288.
10. Квятковский А. Поэтический словарь. М., 1966. С.375.
11. Шукуров Р. Синтактик параллелизмнинг услубий вази-фалари // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 2004. - №2. - Б.73.
12. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таъ-лили асослари. - Тошкент: 2007, 68-бет.
13. Квятковский А. Поэтический словарь. М., 1966. С.325.
14. Мамазияев О.Х. Ўзбек поэтик нутқида хиазм ва града-ция. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. - Т. 2004. - Б.6.